

कुण्डलिनीविज्ञानरहस्यम्

श्रीब्रह्मवारी राजानकलक्ष्मणः कश्मीरस्थगुह्यगङ्गान्तर्गतेश्वराश्रमवास्तव्यः ।

स्वाधाराद्रुल्लसन्ती द्युतिविदितमहादिव्यतेजःस्वरूपा
षट्चक्रं स्फोरयन्ती गतिकृतमधुरध्वानमावेदयन्ती ।
प्राप्येशं तोषयन्ती दशशतकमले व्याप्य विश्वं स्थिता या
विश्वानन्दप्रवाहान् वितरतु भवतां कौलिकी कुण्डली सा ॥

भोः भोः शैवागमनिष्णाताः श्रोतारः! अद्य मया कुण्डलिनीविज्ञानविषयम-
धिकृत्य यथाबुद्धिं यथागुर्वाम्नायं च किञ्चित् प्रस्तूयते । सावधानतया तत्
श्रण्वन्तु भवन्तः ।

सामान्यरूपतया पूर्णहन्तारूपा शैवी विसर्गशक्तिः कुण्डलिनीति कथ्यते,
या सार्धत्रिवलयकारा आम्नायेषु प्रतिपाद्यते । तत्र प्रमेयप्रधानमहन्तारूपं
कुण्डलिन्याः प्रथमो वलयः, प्रमाणप्रधानमहन्तारूपत्वं द्वितीयो वलयः, प्रमातृप्र-
धानमहन्स्वरूपत्वं चास्यास्तृतीयो वलयः, तथावशिष्टार्धवलयः प्रमाप्रधानाह-
मात्मक इत्यस्या आगमिकी रहस्यप्रक्रिया ।

इत्येवंरूपा परविमर्शात्मासौ परा संविदेव यदा बहिरौन्मुख्यलक्षणात्
स्वातन्त्र्यात्तत्तद्रूपतयाऽवबिभासयिषया स्वात्मन्येव प्रोल्लसति, तदा सा परा
शक्तिर्घटपटादिभावं स्वात्माभिन्नरूपतया विमृशन्ती सुप्ताहिसदृशी शक्तिकुण्ड-
लिनीति सर्वाम्नायेषु निगद्यते । येयम्—

प्रकाश्यसर्ववस्तूनां विसर्गरहिता तु सा

[३-१३६]

इति श्रीतन्त्रालोकोक्तनीत्या विसर्गरूपापि विसर्गरूपतामनश्नुवाना
स्वात्मन्येव चमत्कृतिमयी शिवस्याद्योन्मेषात्मिका शक्तिर्भवति ।

किञ्च, शैवशासनदृष्ट्या यदा योगी स्वात्माभिन्नशिवस्वरूपपरामर्शानु-
सन्धानवशाद्विश्वात्मसात्काररूपायां समावेशभूमौ तिष्ठति तदास्य विसर्गशक्तौ
समावेशो जायते, येन स परमं शक्तिस्पन्दं स्वात्मनि चमत्कुर्वन् शक्तिकुण्ड-
लिनीदशामाविशति । शक्तिकुण्डलिन्याः स्वरूपं तन्त्रसद्भावे यथा—

1. The first part of the report
2. The second part of the report
3. The third part of the report
4. The fourth part of the report
5. The fifth part of the report

6. The sixth part of the report
7. The seventh part of the report
8. The eighth part of the report
9. The ninth part of the report
10. The tenth part of the report

11. The eleventh part of the report
12. The twelfth part of the report
13. The thirteenth part of the report
14. The fourteenth part of the report
15. The fifteenth part of the report

16. The sixteenth part of the report
17. The seventeenth part of the report
18. The eighteenth part of the report
19. The nineteenth part of the report
20. The twentieth part of the report

21. The twenty-first part of the report
22. The twenty-second part of the report
23. The twenty-third part of the report
24. The twenty-fourth part of the report
25. The twenty-fifth part of the report

या सा शक्तिः परा सूक्ष्मा निराचारेति कीर्तिता ।
हृद्विन्दुं वेष्टयित्वान्तः सुषुप्तभुजगाकृतिः ॥

तत्र सुप्ता महाभागे न किञ्चिन्मन्यते उमे ।

चन्द्राग्निरविनक्षत्रैर्भुवनानि चतुर्दश ।

क्षिप्तोदरे तु या देवी विषमूढेव सा गता ॥

सैव शक्तिकुण्डलिनी भगवती श्रीतन्त्रालोके—

॥ कला सप्तदशी तस्मादमृताकाररूपिणी ।

—इत्यारभ्य—

प्रकाश्यसर्ववस्तूनां विसर्गरहिता तु सा ।

शक्तिकुण्डलिका ..... ॥

इत्यन्तं निरूपितास्ति । परापराशक्त्यपरपर्यायाया विसर्गशक्तेरियं बीजा-
त्मिका मध्यमा दशा भवति । अस्या विसर्गशक्तेराद्यन्तदशयोर्वर्णनं
प्राणकुण्डलिनी पराकुण्डलिनीनिरूपणावसरे भविष्यति ।

कामकलापरामर्शानुसारेण कौलयोग्यपि चर्याक्रमे तां शक्तिकुण्डलिनीं
सिद्धयोगिनीसङ्घट्टात्मकसमावेशावसरे कामतत्त्वरूपतया साक्षात्करोति । यदा-
हुराचार्याभिनवगुप्तपादाः—

अत एव विसर्गोऽयमव्यक्तहकलात्मकः ।

कामतत्त्वमिति श्रीमत्कुलगुह्यर उच्यते ।

कामस्य पूर्णता तत्त्वं सङ्घट्टे प्रविभाव्यते ॥

[तं ३-१४६]

श्रीवातुलनाथाचार्येणापि—

“सिद्धयोगिनीसङ्घट्टान्महामेलापोदयः”

इत्यस्मिन् सूत्रे महामेलापशब्देन सेयं शक्तिकुण्डलिनी निरूपिता, यस्यां
क्षणमात्रमपि स्थितिं प्राप्य कौलयोगी वेद्यवेदकात्मशिवशक्त्यात्मद्वयविगलनेन
तां शिवशक्त्यात्ममहासागरस्यरूपां स्थितिमनुभवति—इत्यस्यां सिद्धयोगिनीस-
ङ्घट्टात्ममहामेलापदशायां शक्तिकुण्डलिनीदशामनुभवन् यः कौलयोगी

चर्याक्रममाचरति, स एव चर्याक्रमेऽधिकृतोऽस्ति, नान्य इत्यवधातव्यम् । तस्मात् परिपूर्णस्वात्मावमर्शनिष्ठानां पूर्णशियानामेवास्मिन्निरुत्तरसमावेशास्पदे चर्याक्रमेऽधिकारो नेतरेषाम् । यदाहुः श्रीक्षेमराजपादाः—

ते नात्राधिकृताः परैः पुनरिदं पूर्णशयैश्चर्यताम् ।

[स्पं० नि०]

अथ प्राणकुण्डलिनीस्वरूपं निर्णीयते । चिच्चमत्कृतिरूपा विसर्गशक्तिः, स्वात्मनः स्वात्मनि स्वात्मक्षेपो वैसर्गिकी स्थितिः ।

[तं० ३-१४१]

इत्याचार्याभिनवगुप्तपादोक्त्या स्वात्मन्येव विसर्गस्योन्मेषदशां परामृशन्ती 'प्राक् संवित्प्राणे परिणता' इति नयेन प्राणनरूपतां चावभासयन्ती प्राणकुण्डलिनीरूपतयागमेषु निरूप्यते । यद्यप्यस्यां प्राणकुण्डलिनीरूपायां विसर्गशक्तौ प्राणनरूपत्वाद्विर्भावावभासनात्मिका स्थितिर्दृश्यते; तथाप्यत्र प्राणादिपञ्चबाहस्यानुन्मीलनात् स्वात्मानन्दचमत्कृतिमयत्वमेव सर्वतः प्रवर्तते । इयमेव प्राणकुण्डलिनीरूपा चित्तिशक्तिर्विसर्गस्यादिकोट्यात्मनि स्वरूपे स्फुरतीति कौलयोगिभिरनुभूयते । अत्र तु स्वानुभवसारमपि किञ्चिन्मया वर्ण्यते—

तामाश्रित्योर्ध्वमार्गेण चन्द्रसूर्यावुभावपि ।

सौषुम्नेऽवन्त्यस्तमितो हित्वा ब्रह्माण्डगोचरम् ॥

तदा तस्मिन् महाव्योम्नि प्रलीनशशिभास्करे ।

सौषुप्तपदवन्मूढः प्रबुद्धः स्यादनावृतः ॥

[स्पं० २४-२५]

इति श्रीवसुगुप्तपादप्रतिपादितनयेन यदा शैवयोगी क्षणमप्यवधानशैथिल्यमसहमानः सततमेव शिवात्मभावमनुसन्धानः समावेशदशायामुन्मुखो भवति, तदास्य स्वात्मानुसन्धिवलादेवोभौ प्राणापानौ सौषुम्ने मार्गे लयं गच्छतः, तदनन्तरमस्य प्राणशक्तिर्मूलाधारपदवीमाश्रयते । तस्मान्मूलाधारान्मध्योर्ध्वमार्गेण प्रोच्छन्नन्त्यां विकस्वरायां प्राणशक्तौ योगी प्राणकुण्डलिन्यवस्थामनुभवति ।

अत्रे [प्राणकुण्डलिनोसमावेशदशायां] योगिनां द्वे गती भवतः । तत्राद्या यथा—केषाञ्चिददा प्राणापानौ मध्यमार्गे लयं गच्छतस्तदा प्रथमं तावदधोमुखी सन्ती लम्बिकास्थानं भित्वाङ्ग लिपिहितकर्णघोषवद् ध्वनन्ती मूलाधारचक्रं वेधयतः, तदास्य योगिनो मूलाधारचक्रमुक्तप्रकारेणैव सशब्दं पूर्णवेगेन परिवर्तत इति योगी प्राथम्येनानुभवति । ततो मूलाधारचक्रादुत्थिता मध्यवाहिनी प्राणशक्तिर्द्वितीयं नाभिस्थानगतं चक्रं वेधयति, यद्वशात्तद्वितीयमपि नाभिचक्रं वेगेन सशब्दं परिभ्रमति । तदानीं योगी योगपद्येनानयोश्चक्रयोः परिवर्तन-दशामनुभवति^१ । तदनु तस्य योगिनः प्राणशक्तिर्नाभिचक्रात् समुत्थाय वेगेन हृच्चक्रं वेधयित्वोर्ध्वं गच्छति, तदा स योगी हृच्चक्रस्यापि वेगेन परिवर्तन-दशामनुभवति । ततः कण्ठस्थानमाप्ता सा मध्यवाहिनी प्राणशक्तिः कण्ठस्थान-गतं चक्रमेवं भ्रूमध्यस्थानगतं चक्रञ्च वेगेन वेधयति, यद्वशात्ते उभे चक्रे अपि वेगेन परिवर्तते—इत्यस्य योगिन एवानुभवगोचरत्वमेति । इत्थं बिन्दुस्थानगतं चक्रं वेधयित्वायं योग्यस्यां प्राणकुण्डलिनीस्पन्दनदशायां मूलाधारचक्रस्थानादारभ्य भ्रूमध्यस्थानगतचक्रपर्यन्तानां समस्तानां चक्राणां योगपद्येन सवेगं परिवर्तनरूपत्वमनुभवति, यदनन्तरमेव योगिनमणिमाद्यष्ट-सिद्धयः समाश्रयन्ते । अमुमेवाशयं वेधदीक्षाविचारावसरे आचार्याभिनवगुप्तपादाः श्रीतन्त्रालोक उपोद्बलयन्ति—

वेधदीक्षा च बहुधा तत्र तत्र निरूपिता ।
सा चाभ्यासवता कार्या येनोर्ध्वोर्ध्वप्रवेशतः ॥
शिष्यस्य चक्रसंभेदप्रत्ययो जायते ध्रुवः ।
येनाणिमादिका सिद्धिः ..... ॥

[२६/२३७-२३८]

अथापरा सृतिर्यथा—केषाञ्चिच्च मन्दयोगिनां मध्यनाड्यां यदा प्राणापाना-वस्तं गच्छतस्तदा तेषां परमेश्वरशक्तिपातस्य मन्दत्वादेव मध्यवाहिनी प्राण-शक्तिर्विपर्ययेणैव प्रथमं भ्रूमध्यस्थानगतं चक्रं वेधयति, यद्वशादस्य योगिन-स्तच्चक्रं प्रथमं सशब्दं घूर्णते । तदनु कण्ठस्थानगतं चक्रं ततो मूलाधारस्थानं यावदखिलानि चक्राणि सशब्दं परिवर्तन्ते, येन तस्य योगिनः संसारवा-सनायास्तत्रावस्थितत्वेन न किञ्चिदनुभवगोचरत्वमेति । अणिमाद्यष्टसिद्धीनां कथा तु दूरापास्तैव; प्रत्युत स योगी निम्नाङ्कितेन पिशाचावेशेन समाविष्टो भत्वा विघ्नपरम्परामेवानुभवति । यदुक्तं श्रीरत्नमालायाम्—

अधोऽवस्था यदा ऊर्ध्वं संक्रामन्ति वरानने ।

सैव मोक्षपदावस्था सैव ज्ञानस्य भाजनम् ॥

ऊर्ध्वचक्रगतावस्था यदाधः संभवन्ति च ।

तदा पैशाच आवेशः स वै विघ्नस्य कारणम् ॥

अथ कामकलां परामृशन् योगी सिद्धयोगिनीसङ्घट्टावसरात्मके चर्याक्रम
इमां प्राणकुण्डलिनीदशां विषतत्त्वप्रवेशसमयेऽनुभवति । पूर्वोक्तरूपायां
महामेलापदशायामादौ या दशा ह्यनुभूयते, सैव विषतत्त्वरूपागमेषु वर्णितास्ति ।
श्रीकुलगुह्यरतन्त्रे इयमेव वेधदीक्षा मन्त्र-नाद-बिन्दु-शाक्त-भुजङ्ग-परेतिरूपा
षोढा वर्णिता—

मन्त्रवेधं तु नादाख्यं बिन्दुवेधमतः परम् ।

शाक्तं भुजङ्गवेधं तु परं षष्ठमुदाहृतम् ॥

वेधदीक्षाषट्कस्य स्वरूपमधस्तान्निदिश्यते । मूलाधारचक्रादुत्थिता पूर्णहन्ता-
त्मकमन्त्रस्वरूपा प्राणकुण्डलिनी पूर्णहन्ताबलात् समस्तानि चक्राणि वेधयन्ती
आदिमा मन्त्रवेधदीक्षेति कथ्यते । मध्योर्ध्ववाहकमेण च प्रोच्छलन्ती नादाकारा
सा द्वितीया नादवेधदीक्षेति भण्यते । वीर्यस्वरूपा सा प्राणकुण्डलिनी
समस्तं चक्रवर्गं वेधयन्ती तृतीया बिन्दुवेधदीक्षेति नाम्ना व्यपदिश्यते ।
शक्तिरूपतामापन्ना चक्रवेधनक्रियापरा सा तुर्या शाक्तवेधदीक्षा भवति ।
सर्पाकारतामादधाना चक्रवेधनश्च कुर्वाणा व्युत्तिष्ठन्ती भुजङ्गवेधदीक्षा पञ्चमी ।
पराशक्तिरूपतामाश्रयन्ती समस्तचक्रवेधनशीला सा परवेधदीक्षा षष्ठीति ।

अथ पराकुण्डलिनीस्वरूपं विमृश्यते—परचितिरूपा विसर्गशक्तिर्यदन्त-
र्भावौमुख्यरूपान्तःकोट्यात्मनि स्वरूपे स्वात्मानं चमत्कुर्वाणा पूर्णहन्तात्मके
पद इदन्तासमावेशं तथेदन्तात्मके पदे पूर्णहन्तायाः समावेशं कुर्वती
समाधिव्युत्थानसामरस्यदायिनीं क्रममुद्रारूपां जगदानन्दस्वरूपात्मिकां परा-
कुण्डलिनीदशां प्रकाशयति । जगदानन्दस्य लक्षणं श्रीतन्त्रालोके यथा—

यस्य कोऽपि व्यवच्छेदो नास्ति यद्विश्वतः स्फुरत् ।

यदनाहतसंविस्तिपरमामृतबृंहितम् ॥

कुण्डलिनीविज्ञानरहस्यम्

यत्रास्ति भावनादीनां न मुख्या कापि संगतिः

तदेव जगदानन्दमस्मभ्यं शम्भुरुचिवान् ॥

[५-५१, ५२]

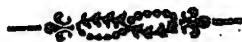
अत्रापि स्वानुभवानुसारं मया किञ्चिद्विहितं—तीव्रशक्तिपातभाजनस्य शिवयोगिनः प्राणा यदा सौषुम्ने मार्गे समाविशन्ति, तदा तस्य प्राणशक्तिर्मध्योर्ध्ववाहकमेण षट्चक्रवेधनक्रममस्पृष्ट्व ब्रह्मरन्ध्रस्थानमासाद्य चिदानन्दस्वरूपा भवति । इत्थं तस्य योगिनः क्रममुद्रायां समावेशो जायते । क्रमसूत्रेषूक्तम्—

“क्रममुद्रया अन्तःस्वरूपया बहिर्मुखः समाविष्टो भवति साधकः । तत्रादौ बाह्यादन्तः प्रवेशः, आभ्यन्तराद्बाह्यस्वरूपे प्रवेश आवेशवशाज्जायते । इति सबाह्याभ्यन्तरोज्यं मुद्राक्रमः” इति

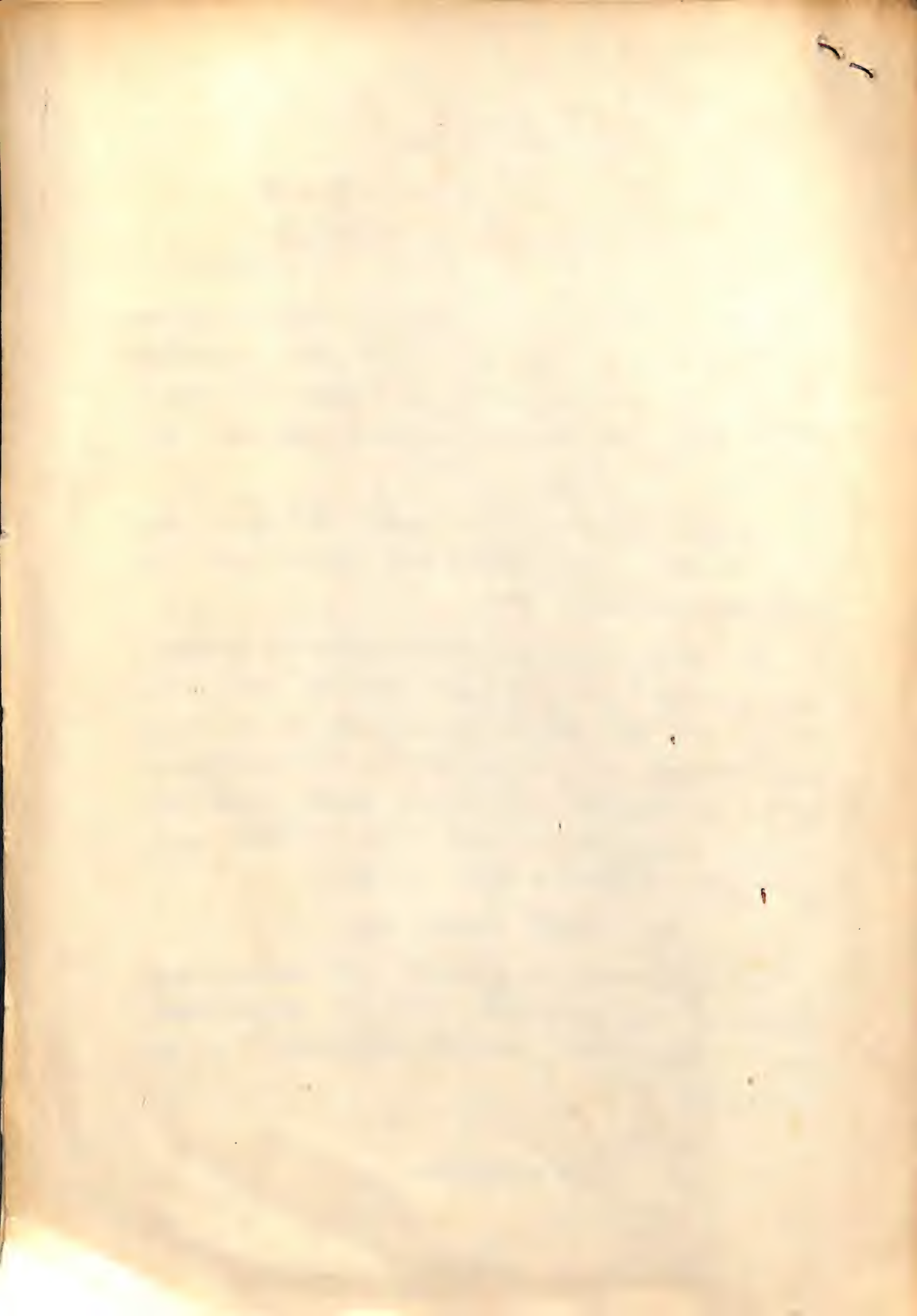
किञ्च दृष्टीं समावेशदशामनुभवन् समावेशचमत्कृतिबलादेव व्युत्थानेऽपि समस्तं भावजातं चिद्गते लीयमानं पश्यन् योगी यदा किञ्चित् किञ्चद्व्युत्तिष्ठति, तदा तस्य सर्वाणीन्द्रियाणि प्राणापानसहितानि क्षणं प्रादुर्भूय स्वात्मन्येव लीयन्ते, इत्थं स हिण्डोललीलावदुभयतः प्रसरन्तीमन्तर्बहिःसमावेशात्मिकां दशामनुभवन्नेव पराकुण्डलिनीधाम प्रविशति, येनास्योर्ध्वकुण्डलिनीरूपायां क्रियाशक्तौ समावेशो जायते, यद्वशात् कौलयोग्यपि सिद्धयोगिनीसङ्घट्टवेलायां निरञ्जनपदभाग् भवति । उक्तं हि—

“क्रियादेवो निरञ्जनम्” इति ।

एवं कामकलारहस्याभिप्रायेण कामतत्त्वमिच्छाशक्तौ, विषतत्त्वं ज्ञानशक्तौ, निरञ्जनतत्त्वञ्च क्रियाशक्तावन्तर्भवन्ति । तथेच्छाशक्तिः शक्तिकुण्डलिनीति, ज्ञानशक्तिः प्राणकुण्डलिनीति, क्रियाशक्तिः पराकुण्डलिनीति च तत्र तत्र शिवागमेषु व्यपदिश्यते ॥

त्रिक - मार्ग के शैवी साधकों
के हितार्थ गुरुवर्य

श्री ईश्वर - स्वरूप जी

महाराज का आदेश :-

१. भगवान् के प्रति निश्चला भक्ति तथा
राग को होना । राग की तीव्रता
होने से विषयों के प्रति वैराग्य
स्वतः होगा ।

२. मानसिक पूजा को ही सर्वोपरि
मानना ।

३. बाह्य पूजा आदि आडम्बरों को
उसी सीमा तक निभावा, जहाँ
तक मन की सावधानता बनी
रहे ।

४. सदा अभ्यास - परायण रहना ।

५, व्यर्थ के वाद-विवाद में पड़ कर, अमूल्य समय को न खो देना।

६, भूत, भविष्यत् समय का विचार न करके सदा वर्तमान में रह कर सावधान रहना।

७, लोगों के व्यवहार में टांग न आना कर, अपना अनुसंधान बनाये रखना। यही वास्तविक यश है।

८, शैकी-गुन्यों का अवलोकन व मंथन करते रहना।

९, शरीर को स्वस्थ रखने के लिए दिन को बहुत छोटी देर के लिए विश्राम ले लेना। न कि रात की भांति तीन चार घंटे सोना

१०. गुरुजनों तथा अद्वैत-शास्त्रों
पर अटल विश्वास तथा आदर
... को होना।

११. भोजन करते हुए बातें न करनी।
इसे भगवान् के प्रति आहुति
समझ कर, अति प्रेम तथा
स्वीकृति पूर्वक भोजन करना।

१२. खर करते हुए भी किसी से
वार्तालाप न करना। पांव के
प्रति कदम पर ध्यान रखते
हुए मध्य-अनुसन्धान बनाये
रखनी।

१३. विश्व को शिव-मय देख कर किसी
के प्रति राग-द्वेष का न होना।

१५, अपने मन का संतुलन बनाये रखना। मन की चंचलाई को देखते रहना। देखना भी अभ्यास ही है।

१६, अभ्यास करते हुए मन आवे जाये तो मानसिक जप करनी। इस से अन्तःकरण शुद्ध होते हैं।

१७, सभी संतों, विद्वानों और महापुरुषों के सामने शीघ्र भुकांनी। उन में भी अपने गुरु - महाराज का ही रूप देखना। शीघ्र भुकांनी से देह - अभिमान कम हो जाता है।

१८, सभी से प्रेम-पूर्वक वार्तालाप करनी। स्मरण रहे सभी शरीरों में भगवान ही वास कर रहे हैं।